

"משא ביאליק" – מסע אחר כותרת ללא יצירה

רמי סמון

אני אפתח בציטטה מתוך שירו הידוע של חיים נחמן ביאליק, "אחרי מותי":

"אחרי מותי ספדו ככה לי:

היה איש – וראו: איננו עוד;

קודם זמנו מת האיש הזה,

ושירת חייו באמצע נפסקה.

וצר! עוד מזמור היה לו

והנה אבד המזמור לעד,

אבד לעד!

(מתוך "אחרי מותי")

מחזה ההמונים "משא ביאליק", הועלה לזכרו של המשורר הלאומי, חיים נחמן ביאליק, כשנה לאחר מותו. המסע שלי בחיפוש אחר המופע הקרוי "משא ביאליק" כמעט ולא העלה ממצאים בנוגע למחזה שהוצג על הבמה. יצירותיו של ביאליק פורסמו במלואן בשנת מותו והיו זמינות, מהן ניתן היה ללקט חומרים למחזה. אך איזה קטעים נבחרו בסופו של דבר והוצגו על הבמה? עניין זה נשאר בגדר תעלומה. כדי לנסות ולאתר אותם, פניתי אל התקשורת הכתובה, שפרסמה מודעות וסקירות רבות על האירוע. בנוסף, קראתי את ספר הבימיו, שנמצא בארכיונו הפרטי של במאי המופע, צבי פרידלנד, ודפדפתי באלבום התמונות שמנציח את המופע. העושר הדוקומנטרי לא סייע בפתרון התעלומה. גם האזנה להקלטה של ערב מחווה לבמאי שנערך בשנת 1966, כשנה לפני מותו, העלתה חרס.

הבעיה שניצבה בפני הייתה שפרט לכותרת, לא היו לי לא מחזה ולא מחזאי. מובן שהמופע כלל בתוכו יצירות שנכתבו על ידי ביאליק, אך איזה קטעים נבחרו ומי היה זה שליקט אותם?

כדי להתחקות אחר "משא ביאליק", יש להכיר את חשיבותו של מחזה ההמונים בחיי הישוב היהודי בארץ ישראל, במיוחד בשנת 1935, השנה שבה הועלה המחזה.

השימוש בטקסים וחגיגות הוא תופעה מוכרת בתרבויות שונות. כשמדובר בתרבות העברית המתחדשת בארץ ישראל, הבנויה מחברת מהגרים שהותירה מאחוריה מסורת ומנהגים בעלי צביון דתי, חשיבות יצירת מערך שכזה הייתה חשובה מאין כמוה.

הטקסים והחגיגות שימשו שופר לאג'נדה האידיאולוגית הלאומית השלטת ולערכים האסתטיים שהחלו להתהוות בבסיסה של האומה המתחדשת.

מי שביטא וניסח ביצירתו את ערכי הציונות ואת התרבות העברית הלאומית החדשה, היה המשורר חיים נחמן ביאליק. מותו ב – 7 ביולי 1934 הכה בתדהמה את הישוב העברי המתחדש. שבעה ימים בלבד לאחר פטירתו של המשורר החלו היישוב בארץ ויהדות הגולה לבטא את צערם בשורת אזכרות, כינוסים ונאומים, בערים ובמושבות סביב מותו של המשורר. בין כותרותיהם: "היה איש", "אחד בדור", "הקברניט", "אחרי מותו", "אומה כי תתייתם" וכדומה. שיאו של מפעל ההנצחה בא לידי ביטוי בתערוכת "ימי ביאליק", שהחליפה את "יריד המזרח" המסורתי. גולת הכותרת של "ימי ביאליק" הייתה הצגת ההמונים הראשונה בארץ ישראל, "משא ביאליק – מסכת הבנויה ממונטאז' כתבי המשורר, שהוצגה ע"י אלפי משתתפים.

ב – 27 לינואר 1935 התכנס הועד המארגן של מפעל "ימי ביאליק", בניהולו של מנחם אוסישקין, במשרדי "יריד המזרח". בישיבה נכחו נציגים מחוגי החינוך, האומנות, הספרות, התיאטרון והמוסיקה. אוסישקין מסר את תוכניתו ועם סיום דבריו ציינה שושנה פרסיץ, יושבת הראש של הועד המנהל של המפעל:

"לא יריד ולא תערוכה, אלא הפגנה של התרבות העברית אנו עומדים לסדר"¹

כעבור מספר ימים, פרסם עיתון "דבר" את תכנית מפעל "ימי ביאליק", שביטאה את רצון המארגנים לציין את שנת מותו של המשורר כשנת ההישגים בשטח היצירה התרבותית. את שנת פטירתו של ביאליק, סימן הועד המארגן כשנה שבה צריך הישוב העברי להפגין את הישגיו בכל שטחי הרוח בתערוכות, הרצאות ונשפים:

"גולת הכותרת של כל הנשפים הנ"ל צריכה לשמש הצגת מחזה ביאליק. מחזה זה שפרקיו ילוקטו מכתבי המשורר הגדול צריך לסמל את ביאליק כגושר גשר האגדה לעם השב למולדתו. שני מוטיבים למחזה – גולה ומולדת, והציר המרכזי ביאליק המוכיח והמנחם, הבוכה והצוחק, ההורס והבונה [...] את המחזה מחבר ה' עמנואל הרוסי ועם גמר החיבור יימסר לאישור ולוועדה ספרותית מיוחדת. את ההצגה ינהל הבמאי ה' פרידלנד ("הבימה")".²

המאמר "חגיגות 'ימי ביאליק' נפתחו", שפורסם ב – 17 באפריל 1935 בעיתון "דואר היום", מציג את גודל חשיבותו של האירוע בחיי הישוב העברי של אותן שנים: ב – 16 לאפריל, יום שלישי בשעה 20:30 נערך טקס פתיחת "ימי ביאליק" באמפיתיאטרון של "יריד המזרח" בתל אביב, בנוכחות קהל של 5000 איש. על הבמה ישבו מנחם אוסישקין, ראש העיר מאיר דיזנגוף, עסקני ציבור, נציגי המוסדות הלאומיים והעיתונות. הטקס נפתח בנגינת התזמורת הסימפונית הארצישראלית³

¹ (28, 1935, ינואר). מפעל ימי ביאליק. דואר היום. עמ' 1

² (1, 1935, בפברואר). ימי ביאליק בתל אביב. דבר. עמ' 10.

³ (17, 1935, אפריל). חגיגות "ימי ביאליק" נפתחו. דואר היום. עמ' 1

ב – 20 באפריל, ארבעה ימים לאחר פתיחת "ימי ביאליק", חזו מבקרי התערוכה במסכת "משא ביאליק"⁴ – מחזה המונים, הפגנה חיה של האומנות העברית, על במה ענקית שהוקמה לשם כך ע"י אריה אל-חנני, ארכיטקט "יריד המזרח", באמפיתיאטרון התערוכה.

הכתבה "לקראת ימי ביאליק" המסקרת מסיבת עיתונאים לכבוד "משא ביאליק", שנערכה במשרדי תערוכת "יריד המזרח", מספקת פרטים נוספים על המופע ומחדדת אחרים. בכתבה מתואר החיזיון, כמחזה המוני המורכב מיצירותיו של המשורר המנוח. במחזה ייקחו חלק כאלף משתתפים, חברי סטודיה דרמטית, איגודי נוער ונציגי עדות המזרח. מי שעוסק בהכנתה הוא צבי פרידלנד, איש תיאטרון "הבימה". עוד מצויין, ש"משא ביאליק" היא ההצגה הראשונה במינה בארץ שבנויה משלושה יסודות המופיעים בשירתו של המשורר: חורבן, חיי גולה ושיבת ציון. למרבה ההפתעה, שמו של עמנואל הרוסי, שהוזכר בכתבות שבישרו על החיזיון, אינו מופיע בסקירה הזו ולא בכתבות ובמודעות המתייחסות למופע, במהלך התערוכה. דברי הביקורת והשבח על מבנה החיזיון, בחירת הקטעים והבימוי מופנים לצבי פרידלנד בלבד. כך גם במודעות השונות על המופע, שהופיעו בעיתונות. לאחר אזכורו של צבי פרידלנד ליד הקרדיט: "ההצגה", מופיע הצוות האמנותי – כוריאוגרפיה: גרטרוד קראוס; תפאורה: אריה אל-חנני; בניית התפאורה: י. זרחי; ליווי מוסיקלי: התזמורת הסימפונית והפילהרמונית בניצוחו של פורדהאוז בן-ציסי, אף הוא, כפרידלנד, איש תיאטרון "הבימה". אין כל זכר לשמו של עמנואל הרוסי. אך עדיין, קשה לדעת בביטחון האם הקרדיט "ההצגה" מכיל בתוכו גם את תפקיד המחזאי. כמו כן אין פרטים בנוגע לקטעים שהכיל המופע.

על מנת להבין מדוע שמו של הרוסי הוסר מרשימת היוצרים, בקרתי בארכיון עיריית תל – אביב כדי לדלות מידע מתיקי "יריד המזרח". באחד התיקים מצאתי מכתב שנשלח ע"י ועדת היריד לצבי פרידלנד, המאשר כי הוא מוזמן להיות במאי מחזה ביאליק. כמו כן, מצויין שעל פרידלנד להתחשב במהלך עבודתו בוועדה אומנותית המורכבת מיעקב פיכמן, נתן ביסטריצקי, ד"ר חיים הררי ועמנואל הרוסי. גם בכתבה המסכמת את "ימי ביאליק", שבמסגרתה מודה וועד התערוכה לכל מי שלקח חלק בהצלחת המפעל, מופיע שמו של הרוסי בתור "מחבר הרקע הדרמטי הראשון למחזה".

⁴ (1935, 19 אפריל). "משא ביאליק". דבר. עמ' 8.

חוסר הבהירות בנוגע לזהות המחזאי, הוביל אותי לביקור בארכיוניהם הפרטיים של עמנואל הרוסי וצבי פרידלנד. מארכיונו של הרוסי, המצוי בספריה הלאומית בירושלים, ניתן ללמוד על הקשר בינו לבין "יריד המזרח. בשנת 1932, נתמנה הרוסי למנהל לשכת העיתונות של היריד. במסגרת עבודתו כתב את המנון היריד ואת שיר הילדים "הגמל המעופף", שהוקדש לסמלו של היריד. בשנת 1936, כשנה לאחר תערוכת "ימי ביאליק", הוצג באמפיתיאטרון "יריד המזרח" מחזה פרי עטו, "ברית אחרים". ל"משא ביאליק" אין כל זכר בארכיונו.

בארכיונו הפרטי של צבי פרידלנד, המצוי ב"מרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה", באוניברסיטת תל אביב, נחשפתי לספרי הבימוי של מרבית ההצגות שביים פרידלנד במסגרת תיאטרון "הבימה" ושל "הצגות העם" שהרבה לביים ברחבי הארץ, ביניהם גם של "משא ביאליק" ו"חזון הרצל". לצד המחברת, ששמשה כנראה כספר הבימוי, בה רשם פרידלנד קטעים מיצירות המשורר, מופיעה רשימת קטעים הסותרת את הסקירה העיתונאית על "משא ביאליק", עליה מבוססים הממצאים שלוקטו עד כה. בין היתר, מציינת הרשימה את שמות המשתתפים, ביניהם שחקנית תיאטרון "הבימה" חנה רובינא. שמה של רובינא אינו מוזכר במודעות ובכתבות השונות על המופע. ראוי לציין שרובינא, נחשבה כבר באותם הימים למלכת התיאטרון העברי ואין כל סיבה שמארגני היריד לא היו מפרסמים את השתתפותה במסכת.

עיון בפרוטוקולים של ישיבות קולקטיב תיאטרון "הבימה", בחודשים שלאחר העלאת החזיון, הנמצאים אף הם במרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, מגלה פרט מעניין נוסף, שמאשש את העובדה שרובינא לא נטלה חלק במסכת, ושרשימת הקטעים שמצאתי בארכיונו של פרידלנד אינה קשורה ל"משא ביאליק" של תערוכת התרבות. חברי קולקטיב "הבימה", לא ידעו שפרידלנד עומד לביים את המסכת לזכרו של המשורר. סמוך להעלאתה, גילו חברי הקולקטיב שפרידלנד, מי שהיה במאי הבית הראשי של התיאטרון, מביים מאחורי גבם אירוע בקנה מידה שלא נראה עד כה ביישוב העברי. הגילוי עורר כעס רב, שהוביל את הקולקטיב להחלטה שאסור לחבריו להשתתף בכל צורה שהיא בהצגות או באירועים בימים בהם מציג התיאטרון את הצגותיו השונות.

"על פרידלנד – בהנהלה דנו ומצאו, כי במעשיו האחרונים חטא נגד הבימה

בהפרת המשמעת: משא ביאליק וענייני הסטודיה.

אהרן (מסקין) ציין כי "אסור היה לפרידלנד לעסוק ולטפל בהצגת "משא ביאליק" אשר היה מסודר ע"י חברת "מסחר ותעשייה" למטרות רווחים – וזה בלי שום ספק הזיק באופן ישיר להצגותינו, לקופה שלנו והדבר נהפך לתחרות ממשית – כמו כן אסור היה עליו להשתמש בחניכי הסטודיה שלנו להכנת קטעים להשתתפותם ב"משא ביאליק".

ברטנוב הוסיף שהוא מוכן ומזומן לחתום, כי אסור למי שהוא משלנו להשתתף בדבר-מה באותו הערב, כשהבימה משחקת איפה-שהוא. [...] זוהי קונקורנציה ועלינו לאסור לחברים להשתתף בערב ההצגה – ובעד עבירה כזאת – להוציאו מהבימה.

צ'מרינסקי טען [...] שגזלו מהבימה את האפשרות לעשות נשף ביאליק. ברשות מי לקח פרידלנד עליו ועל צווארו את המוסיקה של הבימה לשימוש ע"י פורדהאוז.⁵

ראיון עם השחקן יהודה אפרוני, מי שהיה תלמידו של פרידלנד בחוג הדרמטי של "גימנסיה הרצליה" מגלה פרט מעניין. מתוך הצגות העם הרבות שביים צבי פרידלנד לאורך השנים, הוא נהג לחדש באופן קבוע שתיים מהן : האחת, משא ביאליק והשנייה, חזון הרצל, שהוקדש לחוזה המדינה. שתי ההצגות עברו שינויים וגלגולים לאורך השנים. לכן, סביר להניח שספר הבימוי, כמו גם רשימת הקטעים שמצאתי שייכים לאחד החידושים.⁶

השחקנית דליה פרידלנד, בתו של צבי, הפנתה אותי אל מקבץ ראיונות מוקלטים עם תלמידיו של פרידלנד לאורך השנים. הראיונות שופכים אור נוסף על המסכת ומסייעים בפתרון התעלומה. אחד המראיינים, יעקב אורלנד, מתלמידיו של פרידלנד באולפן הדרמטי שליד תיאטרון "הבימה", מספר על הקשר המיוחד שהיה בין השניים. אורלנד, שהיה בן טיפוחיו של פרידלנד סייע לו בבחירת הקטעים למסכת ובשיבוצם במערך הכולל. כל התהליך התנהל במחתרת, הרחק מעיניהם של חברי קולקטיב "הבימה". ברוך קלאס, תלמיד נוסף של פרידלנד מספר שהחזרות הראשונות התנהלו בחשאי בצריפים במתחם "גן מאיר" בתל אביב. שם, התכנסו תלמידי האולפן הדרמטי וכמו בטקס דתי שיננו את יצירות ביאליק, עד שנבחר הנוסח הסופי למסכת.

⁵ מתוך פרוטוקול ישיבת קולקטיב תיאטרון "הבימה" 1935.
⁶ שיחה עם השחקן יהודה אפרוני. 2.05.2012.

את הצריפים פקדו סופרים, משוררים, ומלחינים, כדי לקחת חלק ולתרום מכישרונם ביצירת הצגת העם הראשונה בארץ. מעת לעת הגיעה משלחת מטעם ועד התערוכה, כדי לבדוק האם פרידלנד והסטודיה שלו, עומדים במשימה הלאומית. אולי הייתה זו החשאיות שהובילה לכך שלא נותר מסמך כתוב שמפרט את הקטעים שהרכיבו את המופע ואת אופן שיבוצם.⁷

מה היו הסיבות שהובילו את הוגי המסכת ויוצריה לקרוא לה "משא ביאליק"? כדי לענות על השאלה הזו, חזרתי אל יצירותיו של המשורר ומצאתי כי בשנת 1909 פורסם קובץ משיריו תחת השם "חזון ומשא". שירי "חזון ומשא", הכיל את שירי נבואת הזעם של ביאליק ומציגים אותו כמשורר נבואי הקורא ל"בנים" שעזבו את התרבות העברית ויצאו אל תרבויות הנכר, לשוב אל ארצם. השירים עוסקים בפוגרומים, ביגון ישראל, בפאסיביות ובכניעה לגורל היהודי, באמצעות שלושה קודקודים: העם המגרש את טובי בניו, הבנים היוצאים לתרבות נכר והמשורר, המקונן והמוכיח, המביע על מעשה הגירוש וחווה את תוצאותיו החמורות. "חזון ומשא" לצד כתבים נוספים של ביאליק, יצאו במלואם בשנת מותו.

כעת, כשכל כתביו של ביאליק "הנביא" ובראשם "חזון ומשא", מאוגדים באופן כרונולוגי, ניתן לשער שמפעל זה הוא שהוביל באופן ישיר או עקיף לבחירת שם המסכת, בחירת הקטעים הרלוונטיים ואופן שיבוצם במימוש הבימתי.

ביקור בביתה של דליה פרידלנד, הוביל אותי למציאת חלק נוסף מהפאזל ששמו "משא ביאליק". כשנה לפני מותו של המשורר הופיע "כתבי ח.ג. ביאליק בכרך אחד ובשני ספרים" שהודפס בהוצאת "ועד היובל". הספר נקנה והוקדש לצבי פרידלנד, ע"י אשתו, שחקנית תיאטרון "הבימה", חנה'לה הנדלר לכבוד בכורת הצגה בבימויו, "איגרת אוריה" שהועלתה ב-13.01.1935. אפשר להסיק שספר זה היה אחד המקורות שעליהם התבססו צבי פרידלנד ויעקב אורלנד.

הניסיון ללקט את השירים והקטעים שבוצעו במופע היה בלתי אפשרי. אני מודה שניסיתי להתחקות אחר פרידלנד ולנסות ולנחש באיזה שירים וקטעים בחרו הוא ואורלנד. השיר הראשון המופיע בספר שיצא בהוצאת "ועד היובל" הוא "אל הציפור", הוא גם היחיד המוזכר בכתבות על "משא ביאליק". לכן, אין כל ספק לגבי שיבוצו. בביקורת שנכתבה על המופע, מתאר המבקר

⁷ מתוך הקלטת מופע מחווה לצבי פרידלנד שנערך ב"חמאם", 1967.

י. יציב את מה שהתרחש כאשר בוצע השיר. באמצעותה ניתן ללמוד כיצד השיר, כחלק מן החיזיון הכולל, הרשים את הקהל שצפה במתרחש על הבמה והפך אותו לחלק בלתי נפרד מהמופע.

[...]היה מופלא לראות כיצד הרים הקהל כולו את

ראשו אל הציפור – היא חיפש אותה במרומי הרקיע של האמפיתיאטרון

ממש חיפש במו עיניו כי ההשראה הייתה חזקה, מוחשית". [...]

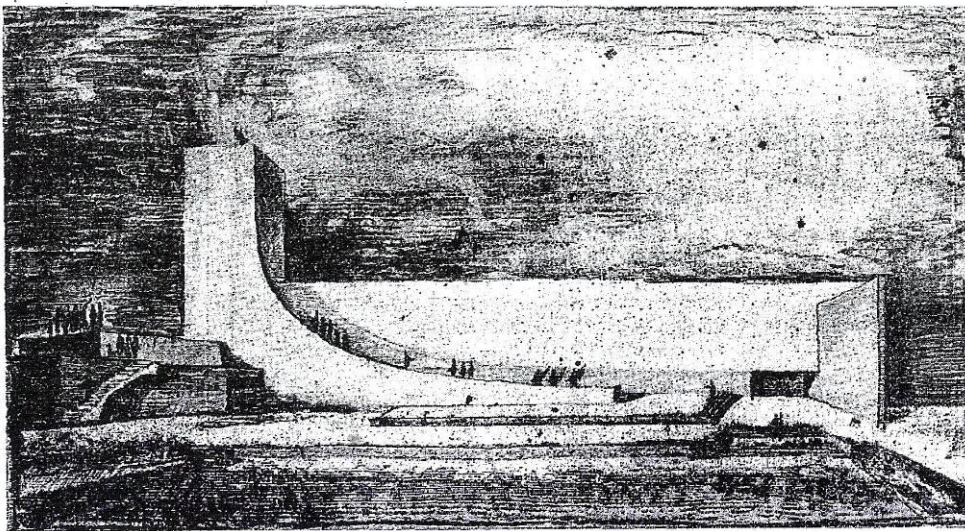
[...] "תמונת העם שעליו דיבר ביאליק בשירתו הועלתה על הבמה

באור מיוחד. ומה שהועלה, זעזע את ייסודי הנפש של הצופה."⁸

לא זכיתי למצוא את כל הטקסט שבסופו של דבר הוצג על הבמה, אך בעקבות המסע שלי הגעתי למסקנה, שעבור הצופים, המשתתפים והיוזמים של המופע, "משא ביאליק" מסמן את סך כל יצירותיו של המשורר. אחדות מהן, שזכו להלחנה ממשיכות להדהד מאז הושמעו לראשונה על בימת האמפיתיאטרון של תערוכת התרבות, "ימי ביאליק".

הכתבות, המסמכים והעדויות, הובילו אותי לאחד המסעות המרתקים ביותר בהתחקות אחר מופע תיאטרוני. הממצאים שצצו במהלך המסע רבים ומגוונים. לעיתים קרובות, נסחפתי בלהט, בתשוקה ובדבקות של עם המנצח את משוררו הלאומי ובמאי הממש באופן קונקרטי את רחשי ליבו.

⁸ (19, 1935, אפריל) "משא ביאליק". דבר. עמ' 8.

משא ביאליק

מחזה המונים מיצירות המשורר

ביאים

מוצאי שבת, י"ז ניסן 20.4
יום רביעי, כ"א ניסן 24.4
מוצאי שבת, כ"ד ניסן 27.4

באמפיטאטרון התערוכה

ההתחלה בשעה 8.30 בערב

כרטיסים: כביס"ס ספרים, ספריה" הרצל 2.
כביס"ס ספרים, הכלל לנוער" אלנבי 62.
כביס"ס אחים אליהו — הרצל 15.
כביס"ס דפואות "בשם הישיבה" — אלנבי 38.
ובערב הפתיחה כמות המערכות.

החצנה — צבי פרידלנד
התנועה — גרסיוו קראוס
הבמה — א. אל-חנני (ספרו: נקוב)
בגין ותפאורות — י. ורתי
המוסיקה — אורשוריה א"י בנצות פורדהאוז בן ציסי
המשתתפים — סטודיה דרפסית
גגודות נוער — קבוצות של קבוצי נצרות

תערוכות התרבות

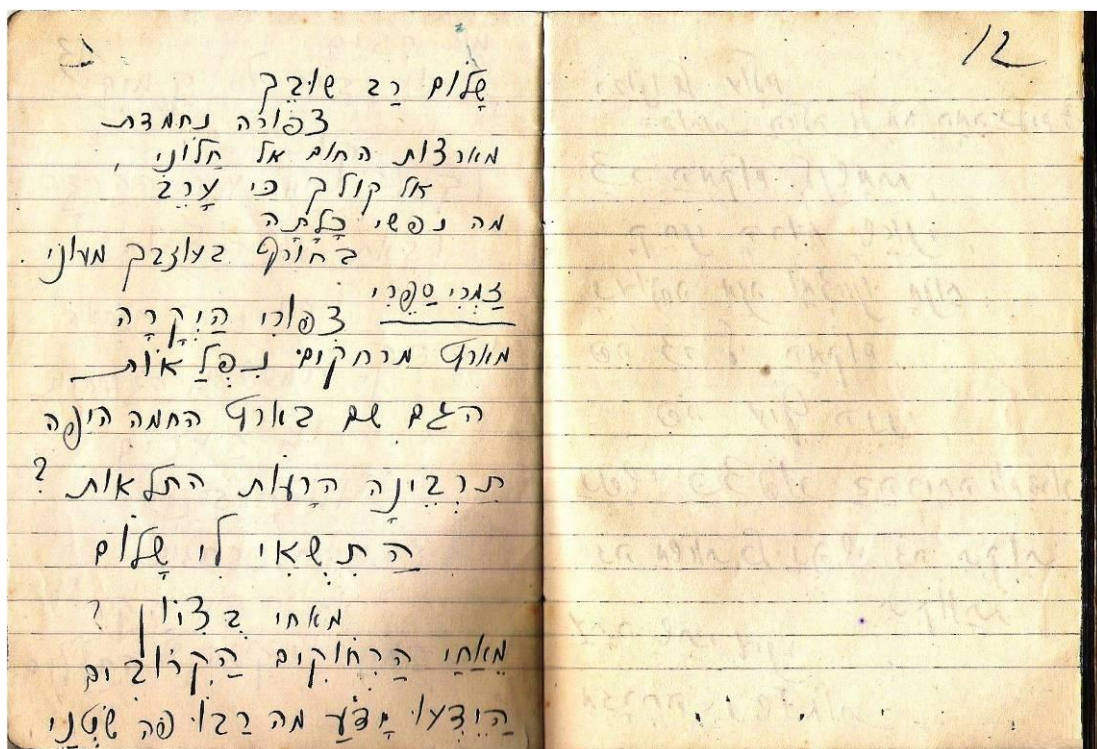
ב"מי ביאליק"

ת ל א ב ב
יג ניסן — ב' אייר תרצ"ה (16.4 — 5.5 1935)

המודעה על "ימי ביאליק" בעיתונות התקופה. (בחלקה העליון של המודעה מופיעה סקיצה של תפאורת החיזיון)

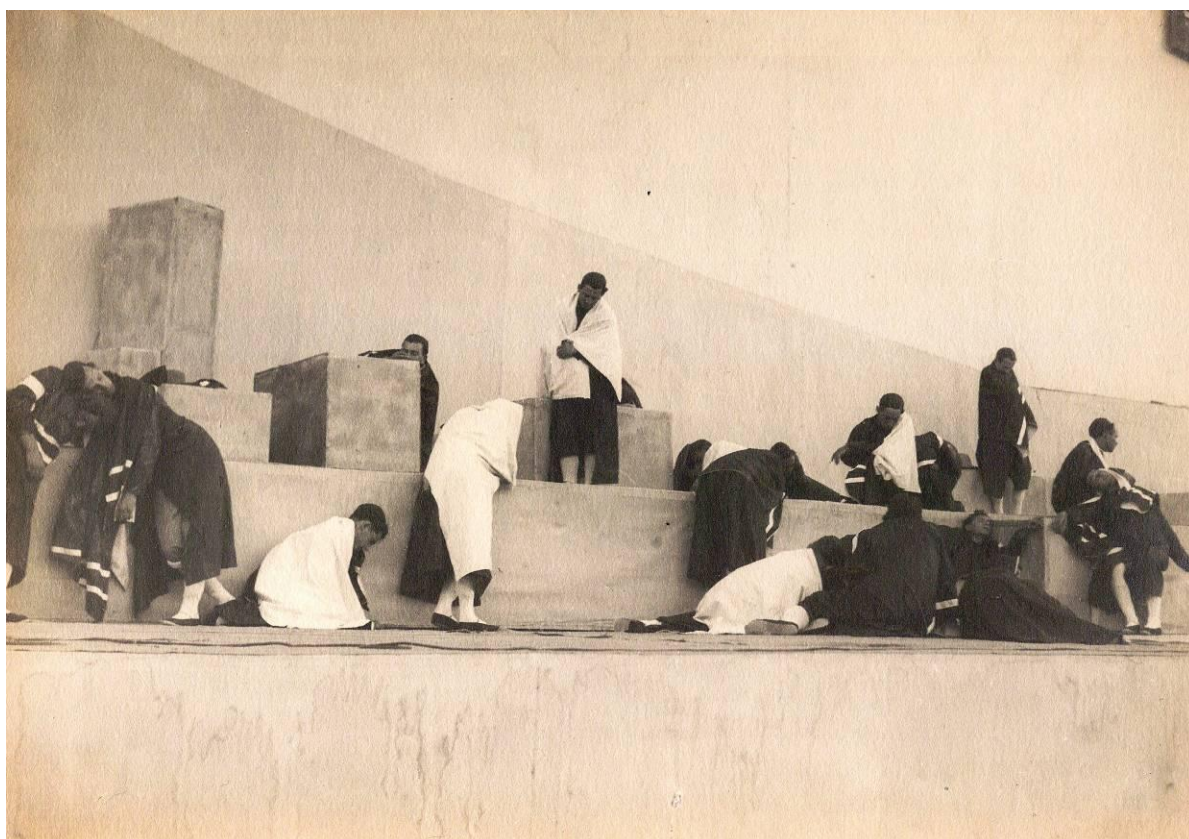

השחקן, הבמאי והמורה למשחק צבי פרידלנד

ספר הבימוי של "משא ביאליק" בכתב ידו של צבי פרידלנד.

מתוך אלבום תמונות "משא ביאליק" :

ביבליוגרפיה

- (1935, 28 ינואר). מפעל ימי ביאליק. דואר היום. עמ' 1
- (1935, 1 בפברואר). ימי ביאליק בתל אביב. דבר. עמ' 10.
- (1935, 17 אפריל). חגיגות "ימי ביאליק" נפתחו. דואר היום. עמ' 1
- יציב, י (1935, 19 אפריל). "משא ביאליק". דבר. עמ' 8.
- פרוטוקול ישיבת קולקטיב תיאטרון "הבימה" 1935
- שיחה עם השחקנית דליה פרידלנד. 10.05.2012
- שיחה עם השחקן יהודה אפרוני. 2.05.2012
- מופע מחווה לצבי פרידלנד שנערך ב"חמאם", 1967 (הקלטת קול)